

STRESZCZENIE ROZPRAWY DOKTORSKIEJ W JĘZYKU POLSKIM

Pamięć krajobrazu wyludnionych miejscowości w polskiej części dawnych Prus Wschodnich – materialny wymiar przerwania ciągłości osadnictwa

Warmia, Mazury i część Powiśla do zakończenia drugiej wojny światowej wchodziły w skład Prowincji Prusy Wschodnie, będącej eksklawą Rzeszy Niemieckiej. Zmiana ich przynależności terytorialnej w 1945 roku, a zwłaszcza jej społeczno-polityczne konsekwencje, spowodowały szereg zmian tamtejszego krajobrazu kulturowego. Jednym z wiodących procesów było sukcesywne wyludnianie się miejscowości, skutkujące zanikiem osadnictwa w wielu z nich.

Tematem rozprawy doktorskiej są przekształcenia obszarów wiejskich jednostek osadniczych opuszczonych między 1944 a 2020 rokiem, znajdujących się we włączonej do Polski w 1945 roku części dawnych Prus Wschodnich. Głównymi celami było zidentyfikowanie wyludnionych miejscowości na obszarze badań, a następnie określenie rodzajów, stopnia i kierunków przekształceń ich struktur materialnych.

Pierwszy etap badań obejmował przede wszystkim kwerendy biblioteczne i archiwalne, mające na celu określenie okoliczności wyludniania się miejscowości we wskazanym przedziale czasowym. Kluczową częścią tego etapu była analiza komparatystyczna archiwalnych i aktualnych materiałów kartograficznych: map topograficznych i zdjęć lotniczych. Na jej podstawie wyodrębniono niezamieszkałe miejscowości.

Drugi etap badań obejmował analizy szczegółowe. Dotyczyły m.in. rozmieszczenia wyludnionych miejscowości, ogólnej charakterystyki ich poszczególnych typów morfologicznych, przeprowadzono również wielowątkowe studia dotyczące ich poszczególnych składowych: pozostałości zagród, cmentarzy, obiektów militarnych oraz roli roślinności we współczesnej identyfikacji krajobrazowej opuszczonych miejscowości. W celu identyfikacji i dokumentacji procesów zachodzących w miejscowościach po przerwaniu ciągłości osadnictwa, przeprowadzono badania terenowe w obrębie wybranych z nich. Wykorzystano metody archeologicznej nieinwazyjnej prospekcji terenowej, m.in.: wykonano pomiary georadarowe, przeanalizowano wyniki lotniczego skanowania laserowego, sporządzono dokumentację fotograficzną i rysunkową reliktyw. Podczas badań zarejestrowano materialne pozostałości struktur osadniczych, na podstawie których można wnioskować o charakterze zachodzących w ich obrębie procesów o podłożu zarówno naturalnym, jak i antropogenicznym.

Na objętych analizą terenach byłych Prus Wschodnich znajduje się współcześnie około 800 opuszczonych miejscowości, które stanowią integralne składniki krajobrazu dzisiejszych Warmii, Mazur i Powiśla. Zauważalna jest ich zwiększona koncentracja w powiatach północnych woj. warmińsko-mazurskiego, gdzie przed drugą wojną światową funkcjonowało najwięcej majątków ziemskich, które po 1945 roku zostały szybko rozkradzione, bądź opuszczone przez sprowadzoną na te tereny ludność. Podobnie na południu dawnych Prus Wschodnich, na terenach graniczących z Kurpiami i Mazowszem

wysoka przestępczość oraz przekonanie ludności o niestabilności sytuacji politycznej sprawiały, że osadnictwo miało charakter tymczasowy.

Analizy statystyczne i przestrzenne dotyczące tych miejscowości, których wyniki przedstawiono w rozprawie, ukazują poważne zmiany, które zaszły w krajobrazie w wyniku przemian społeczno-politycznych XX wieku. Sieć osadnicza tych terenów uległa dużemu zubożeniu na skutek zaniku wielu małych miejscowości (łącznie 587), w tym m.in.: 286 założeń dworskich i folwarków, 92 leśniczówek. Całkowicie wyludniło się również 201 wsi, kolonii i przysiółków. Ich wyludnienie nastąpiło w konsekwencji ciągu wydarzeń i procesów zapoczątkowanych gwałtowną ucieczką ludności miejscowej z Prus Wschodnich pod koniec drugiej wojny światowej. Wiele z miejscowości zostało doszczętnie zniszczonych już pod koniec trwania wojny i nie zostały one zasiedlone po jej zakończeniu. Opustoszenie wsi nastąpiło również w wyniku powojennych migracji oraz wysiedlenia Niemców i Mazurów. Sprowadzenie na te tereny nowych osadników, którym obcy był zastany krajobraz, nie zrekompensowało powojennego deficytu ludności. Odczuwane przez przesiedleńców poczucie tymczasowości, liczne napady rabunkowe dokonywane zarówno przez żołnierzy Armii Czerwonej, jak również przez napływową ludność cywilną, praktycznie uniemożliwiały zadomowienie się. Poważną przeszkodę stanowiły również zatargi, do których dochodziło pomiędzy poszczególnymi grupami osiedleńców, jak i napięte relacje z lokalną władzą. Co więcej, szybko pojawiły się problemy w gospodarowaniu, wynikające m.in. z braku maszyn rolniczych oraz zwierząt, takich jak konie i krowy. Wszystkie te czynniki powodowały porzucanie gospodarstw, zachodzące sukcesywnie w ciągu kilkudziesięciu lat. Dawne majątki ziemskie upadały również w wyniku transformacji ustrojowej lat 90. XX wieku, kiedy po likwidacji Państwowych Gospodarstw Rolnych wyeksploatowane zabudowania stopniowo popadały w ruinę w wyniku braku kontynuacji działalności produkcyjnej.

We współczesnym krajobrazie dobrze czytelne są relikty opuszczonych miejscowości. Są to m.in. ruiny dawnych dworów i zabudowań folwarcznych oraz destrukty zagród wyludnionych wsi. Do dzisiaj przetrwały przede wszystkim części fundamentowe budynków, brukowane drogi, cmentarze, ślady działań wojennych, takie jak okopy i leje po bombardowaniach. Najbardziej wyrazistą składową krajobrazu wyludnionych miejscowości jest odmienna roślinność, głównie zdziczałe sady i rośliny przydomowe, które obecnie bujnie porastają tereny dawnych gospodarstw. Obszary takich miejscowości często z daleka stanowią odrębne kępy zieleni wysokiej, współtworzone m.in. przez wiekowe drzewa rosnące w obrębie opuszczonych zagród oraz przy dawnych drogach. Rodzaj i stan zachowania zidentyfikowanych pozostałości osadniczych świadczy o gwałtownie zachodzącej dewastacji ich struktur oraz o nieustannych przekształceniach destruktyw. Przemiany te następują nie tylko na skutek działalności człowieka (np. rozbiórka budynków, przekształcanie terenów zagród w grunty uprawne, składowanie odpadów na terenach opuszczonych wsi), ale również w wyniku procesów przyrodniczych (intensywna sukcesja roślinności, wietrzenie fizyczne destruktyw budowlanych). Ostatnie z wymienionych procesów zachodzą ze szczególną intensywnością na terenach dawnych osad leśnych, zwłaszcza tych położonych w obrębie Puszczy Piskiej. Rozpoznanie materialnych reliktyw w wielu przypadkach możliwe było wyłącznie dzięki analizie wyników lotniczego skanowania laserowego. Na ich podstawie

zidentyfikowano pozostałości mające własne formy np. jamy, relikty ścian budynków, które pozostają niewidoczne podczas prospekcji terenowej ze względu na gęste runo leśne.

Obecność setek opuszczonych miejscowości zidentyfikowanych na terenie województwa warmińsko-mazurskiego, których wyludnienie następowało od końca drugiej wojny światowej, wskazuje, że przekształcenia krajobrazu na tych terenach zaszły na ogromną skalę. Masowe migracje i przesiedlenia ludności spowodowały przerwanie ciągłości kulturowej, która pociągnęła za sobą intensywną ingerencję nowych mieszkańców w otaczającą ich przestrzeń. To, co nie zostało zniszczone w czasie wojny bądź krótko po niej, podlegało dalszej eksploatacji i/lub rujnacji. Wsie zatracaly powoli swój historyczny charakter. Dziś ze zdewastowanymi dworami sąsiadują popegeerowskie betonowe osiedla robotnicze. Tam, gdzie ludzie mieszkają w pobliżu, widać, że zaczyna się dostrzegać wartość kulturową i historyczną zabytkowych obiektów. Często jednak pozostaje żal, że są to już tylko niemożliwe do wskrzeszenia ruiny. Dalej od zamieszkanich siedlisk – wśród pól i lasów – pozostają współcześnie bezimienne, dawne miejscowości – osady rybackie, leśniczówki, wsie. Z tego co pozostało można odczytać tylko fragmenty historii. To kamienie pozostawione w miejscu domów, kilka krzyży na rodowym cmentarzu, odłamki ceramiki i kafli piecowych czy stary dąb, który stał w centrum wiejskiego placu.